

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/11-14

Zərifə Bayram qızı Məmmədova
Zərifə İsmayıl qızı Avilova
Azərbaycan Tibb Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNFORMATİKA TERMİNLƏRİNİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Açar sözlər: dil, termin, leksik vahid, anlayış, təhlil

Key words: language, term, lexical unit, conception, analiz

Ключевые слова: язык, термин, лексическая единица, понятие, анализ

Terminologiya fondunun zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol bu dilin öz lüğət tərkibi, öz daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən, birinci növbədə ana dilimizin daxili imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Azərbaycan dili qədim və zəngin dillərdən biridir. Bu dildə indiyədək elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid terminologiya formalaşmışdır. İnformatika terminlərinin yaranması üçün Azərbaycan dili hər cür zəngin imkanlara malikdir. Lakin bəzən Azərbaycan dilində informatika terminlərinin yaradılmasını başqa dillərə, xüsusilə rus və ingilis dillərinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi başa düşürlər. S.A.Sadiqova yazır: “Belə bir yanlış təsəvvür nəticəsində indiyədək terminoloji lüğətlərdə ciddi nöqsanlara yol verilmişdir. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesidir” [13, s. 10].

Ə.Dəmirçizadə isə yazır: “Dilin öz lüğət ehtiyatlarından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin, həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənilmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədəuyğunluq əsasında termin kimi, ya ümumişlək bir söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir” [7, s. 80].

Terminologiya elmi dilin ən çox məlumat daşıyan, informatik səviyyəli leksik təbəqəsidir. Həmin layın struktur-qrammatik görünüşü sübut edir ki, bu gün beynəlmiləl terminoloji vahidlərin sayı sürətlə artmaqdadır. Həmin proses özünü elm və texnikanın yeni sahələrində (hesablama texnikası, informatika, kibernetika və s.) daha qabarıq şəkildə göstərir.

Terminoloji sistemin qurulmasında leksik vahidlərin struktur-qrammatik layları da mühüm rol oynayır. Tədqiqata cəlb etdiyimiz terminoloji vahidlərin tipik struktur modelləri diqqəti cəlb edir. Həmin modellərin öyrənilməsi ayrı-ayrılıqda informatika terminlərinin müvafiq struktur tiplərinin quruluş mənzərəsini, onların formalaşması prosesi və üsulları haqqında təsəvvürü xeyli genişləndirir. N.Xudiyevin qeyd etdiyi kimi, quruluş dilin özününkü olur və ona görə də burada, hətta bilavasitə təsirdən danışmaq olmaz. Kalka hesab edilən düzəltmə və mürəkkəb sözlərin, habelə müxtəlif tipli söz birləşmələrinin modeli əslində dilimizdə qədim dövrlərdən mövcuddur. Həmin struktur modellər sadə, düzəltmə, mürəkkəb, qoşa söz və termin birləşməsi şəklində dilin söz yaradıcılığı layında fəaliyyət göstərir. Qeyd edək ki, ənənəvi olaraq informatika terminləri və termin birləşmələrinin struktur-qrammatik təbiəti də bu modellər əsasında üzə çıxır.

Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yeni kəşflər, ixtiralar meydana gəlir, müəyyən predmetlər, hadisələr, proseslər haqqında yeni anlayışlar yaranır. Kəşflər və ixtiralar ilk dəfə meydana gəldiyi ölkədə müvafiq ad alır. Bu ad başqa xalqların dillərində eynilə, yaxud müəyyən dəyişikliklə işlədilir. İnformatika da elm və texnikanın tərkib hissəsidir. Bunu nəzərə alaraq bütövlükdə dilin lüğət tərkibində olduğu kimi informatika terminlərini də yaranma mənbəyinə görə 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan informatika terminləri;
2. Alınma sözlər əsasında yaranan informatika terminləri.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılarkən xalq dili dərindən öyrənilməlidir.

R.A.Budaqov terminlərin necə əmələ gəlməsindən danışarkən yazır ki, onlar ya ədəbi dildə mövcud olan sözlərdən, onlara xüsusi, əlavə, terminoloji mənə vermək yolu ilə, ya da başqa dillərdən, ən çox leksikanın internasional ünsürlərindən yaranır. Bir sıra hallarda elə olur ki, ümumi ədəbi sözə texniki cəhətdən mənə verərkən o daha çox xüsusi mənə kəsb edir və özünün birinci mənasından uzaqlaşır. Ümumi ədəbi sözlərdən əmələ gəlmiş termin öz mənbəyinə qarşı xüsusi omonimə çevrilir, yəni onunla əlaqəni tamamilə və ya qismən itirir [6, s.19].

Xəta, ünvan, surət, hesablayıcı, həyat qabiliyyəti, disket tipli alınma söz və ifadələr informatika terminologiyasında da müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Bu cür terminoloji vahidlər mənənin dəqiqləşdirilməsi faktına əsaslanır.

“Xəta” sözü ərəb mənşəli olub, “səhv, yanlışlıq, qələt” mənasındadır [6, s. 319]. Bu söz bir sıra elmlərin termini kimi yararlıdır. Məsələn, İnformatikada: “Xəta” - Baxılan hədlərə yaxın olan hədlərin alınması dərəcəsinə ifadə edən hədd; mütləq ($Dx = x_1 - x$ - xəta, burada x dəqiq ədədi ifadə edir) və

$$\text{nisbi} \left(x = \sigma_x = \frac{\Delta x}{|x|}, \quad x \neq 0 \right) \quad [12, \text{s. } 168].$$

“Ünvan” sözünün ümumişlək mənası bir şəxsin yaşadığı və yaxud idarənin yerləşdiyi yerdir. Ərəb mənşəli bu sözdən rabitə terminologiyasında da istifadə olunur. Bu sözün “ünvanına şəklində, haqqında, barəsində, aid (Ərlə arvad ünvanına qoşa sağlıqlar; Deydikcə fikrə getdi qəm yeyə-yeyə (S.Vurğun)); klassik ədəbiyyatda “ünvanında, ünvanlı şəklində-adında, adlı, sərlövhəli, adı altında - M.F. Axundovun “Məstəli şah” ünvanında tərtib etdiyi komediyaları oynayıblar (F.Köçərli) mənaları izahlı lüğətdə göstərilmişdir [4, s. 251].

Ümumişlək söz kimi «ünvan» sözünün izahında qeyri-dəqiqlik vardır. İzahda işlədilən yer məfhumu ümumi mənə daşıyır, məsələn, şəxsin və ya idarənin yerləşdiyi yer, dövlətin, şəhərin və küçənin adı, evin və mənzilin nömrəsi ola bilər: Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Xəqani küçəsi, ev №5, mənzil №4, Səmədov N.S.

Sistemləşdirmə aparsaq, verilmiş ünvan simvollar qrupu kimi baxa bilərik. Deməli, ünvan anlayışında aparılmış dəqiqləşdirmələrdən biri ünvanın hansı formada olmasıdır. Digər dəqiqləşdirmə anlayışın definisiyasına registr və verilənlər terminlərinin daxil edilməsi ilə əldə olunmuşdur. Yəni ünvan şəxsə və ya idarəyə mənsub deyildir. Burada verilənin maşın yaddaşındakı yerini göstərmə vahidi sözün semantik yükünü – terminoloji mənanı təşkil edir. Əgər ümumişlək söz kimi “ünvan” yerləşmə, və yaxud yaşama yeri təsəvvürünü yaradırsa, “ünvan” termini mütəxəssisin təsəvvüründə simvol və ya simvollar qrupunu cəmləndirir [9, s. 99].

Beləliklə, təhlil nəticəsində “ünvan” sözünün iki mənası qarşılaşdırıldı. İnformatikada “adres” sözünün qarşılığı kimi özünü göstərən “ünvan” termini avtomatlaşdırılmış sistemdə mühafizə edilən, verilənlərin yerləşdirilməsi, identifikasiyası və axtarışı məqsədilə yaddaş sahəsini ifadə edən rəqəm, yaxud əlifba işarələri (kodları); mütləq, baza, virtual, kanal, məntiqi, riyazi, bilavasitə simvol, xüsusi, cari və digər ünvanlar fərqləndirilir [12, s. 159-160].

“Registrlər, verilənlərin yaddaşdakı yerini müəyyən edən simvol və ya simvollar qrupu” olan “ünvan” termini vasitəsilə informatikada xeyli terminoloji anlayış – ifadələr formalaşmışdır. Məsələn, “ünvan dili” (proqramlaşdırma dillərinin yaradılmasının əsası kimi istifadə edilən alqoritmik dil); “ünvan yaddaş qurğusu” (ünvan koduna uyğun olaraq verilənlərin seçilməsini, yaxud yazılmasını təmin edən yaddaş qurğusu); “ünvan registry” (müraciət edilən ünvan kodlarını mühafizə edən yaddaş və ya idarəetmə qurğusunun qovşağı) və s. “Ünvanlaşdırma”, “ünvan parametri”, “ünvan sayğacı”, “ünvanlar sahəsi”, “ünvançı” terminoloji vahidlərinin hər biri hesablama sistemində müəyyən anlayış – mənaların ifadəsi üçün istifadə olunur.

“Surət” sözünün terminləşməsi. Bu ümumişlək söz də terminləşən zaman mənənin dəqiqləşməsi faktına əsaslanır. Dilimizdə ərəb dilindən keçmiş “surət” sözünün semantik yükü böyükdür. Bu ümumişlək söz terminoloji mənə kəsb edənə kimi aşağıdakı semantik inkişaf prosesi keçirmişdir. Həmin inkişafa diqqət yetirək:

SURƏT. 1. Zəhri görünüş, şəkil; 2. Şəkil, üsul, qayda, tərz; 3. Bir şeyin əslindən eynilə köçürülmüş nüsxəsi, üz; 4. Yazıçının, rəssamın, artistin yaratdığı tip, obraz, xarakter; 5. Şəkil, portret təsviri; 6. Riyaziyyatda: kəsirdə bölünən ədəd, kəsrin surəti [4, s.112].

Bu mənələrdən 3-cü terminoloji mənədir; incəsənətin ədəbiyyatşünaslıq və təsviri sənət növündə, həmçinin riyaziyyatda istifadə olunur.

“Surət” termininin informatikada 2 mənası qeyd olunur:

1. Surətlərin tanınması sistemində tanınan obyekt;
2. Başqa bir yerdə mövcud olan verilənlərin yaddaşda saxlanılan variantı [10, s.117].

Bu mənə variantları Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində nədənsə öz əksini tapa bilməmişdir. Hətta son vaxtlar təkmilləşdirilmiş izahlı lüğətlərdə həmin terminin informatikaya aid olan mənası verilməmişdir. Bizcə, sözün semantik yükünü daşıyan bütün mənaları izahlı lüğətlərdə öz əksini tapmalıdır.

İnformatikada *ayırma*, *çağırma*, *kəsilmə*, *yükləmə*, *oxunma*, *daşma*, *açma*, *boşalma*, *köçürülmə*, *yerləşdirmə* hərəkət və fəaliyyət xarakterinin oxşarlığına görə mənə yükü köçürülmüşdür. Aşağıdakı informatika terminlərinin əmələ gəlməsində hərəkətin, prosesin zahiri oxşarlığına görə mənə köçürülməsi əsas rol oynamışdır.

Ayırma – 1. Vizual (görünən) atributların dəyişdirilməsi ilə əksin detallarının və ya seqmentlərinin ayrılması; 2. Yazının müəyyən qaydalarla seçilmiş hissələrinin emal üçün oxunması; 3. İlk sözün maskalanması vasitəsilə yeni sözün (sözlərin) yaradılması [10, s. 39].

Çağırma – Maşın proqramının əməli yaddaşa yüklənməsi və ya idarəolunmanın proqramın giriş nöqtəsinə verilməsi [10, s. 39].

Açma – Yığma prosesində bölgədən alınan yaddaşın qaytarılması [10, s. 152].

Daşma – 1) Verilənlər üçün ayrılan yaddaş həcminin aşması; 2) Hesab əməliyyatı nəticəsinin ədədlərin təsvir olunma hədudlarından kənar çıxması [10, s. 133].

Köçürmə – verilənlərin əsas yaddaşın bir bölgəsindən digərinə köçürülməsi [10, s. 133].

Kəşimə - A və B çoxluqları üzərində aparılan əməliyyatın nəticəsində alınan yeni çoxluğun elementləri həm *a*, həm də *b* çoxluğuna məxsus olduqda belə əməliyyat *kəşimə* adlanır [10, s. 133].

Yükləmə – Prosessorun əməliyyatlarında verilənləri bilavasitə istifadə etmək məqsədilə, onların verilənlər daşıyıcısından əsas yaddaşa və ya əsas yaddaşdan registr yaddaşa yüklənməsi [10, s. 59].

Boşalma – Maşın yaddaşında olan lazımsız informasiyanın oradan çıxarılması, yaxud silinməsi [10, s. 82].

Qovuşma – İki və ya daha çox faylın bir faylda birləşməsi [10, s. 171].

Yerləşdirmə – Təsvirlərinə görə verilənlərin yaddaşda yerləşdirilməsi [10, s. 153].

Oxunma – Verilənlərin ardıcıl oxunması [10, s. 149].

Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkət və fəaliyyət xarakterinin oxşarlığına görə mənə yükünün köçürülməsi nəticəsində müasir Azərbaycan dilində informatika termininə çevrilmiş leksik vahidlər, əsasən, verilənlərlə birbaşa bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz terminlərdən başqa “bazalanma”, “budaqlanma”, “burulma”, “qeydetmə”, “qaytarılma”, “quraşdırma”, “qırılma”, “dayanma”, “doldurma”, “əsaslandırma”, “yadda saxlama”, “yığılma”, “kəsilmə”, “öyrənmə”, “paylanma”, “sazlama”, “uyuşma”, “cəmləmə”, “çevirmə” və s. ümumişlək sözlərdə mənə zahiri oxşarlığa görə köçürülmüşdür. Oxşarlıq hərəkət və fəaliyyətin əlaməti ilə səciyyələnir.

İnformatikada zahiri bənzərliyə görə mənə yükünün köçürülməsinin bir növü predmetlərin, yaxud onların komponentlərinin zahiri görkəmlərində olan oxşarlıqdır. Bu o deməkdir ki, mənənin köçürülməsi predmetlərin, yaxud onların komponentlərinin zahiri görkəmindəki oxşarlığa əsaslanır. Məsələn:

Yuva – bir dəfə müraciətlə hesablama maşınının fəal yaddaşından seçilən və müstəqil ünvanlaşdırılan mövqelər [10, s. 86].

Kanal – elektron hesablama maşınına verilənlərin daxil edilməsini və alınmasını təmin edən altsistem [10, s. 87].

Paket – yaxın əlaqəsi olan məsələləri həll edən və ümumi əlavəsi olan proqramın məcmusu [11, s. 119].

Pəncərə – displey ekranının bir hissəsi. Proqramçı və ya istifadəçi onu ayrıca bir ekran kimi qəbul edir [11, s. 122].

Pul – bir neçə prosesin təşkili üçün ayrılan əməli yaddaşın müəyyən bir hissəsi (bölgəsi), yığıcı [11, s. 128-129].

Stansiya – verilənlərin paylanmış (bölüşdürülmüş) emalı sistemində giriş, keçid (orta, mərhələ) və ya çıxış obyektləri [11, s. 146].

Əlamət və keyfiyyət bildirən ümumişlək sözlərin terminləşməsi; Dilimizdə əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər də terminləşə bilər. Məsələn:

“Yalan” – informatikada məntiqi kəmiyyətin iki mümkün qiymətindən biri (ikinci qiymət “doğru”dur).

“Doğru” – proqramlaşdırma dillərində məntiqi dəyişənin aldığı mümkün iki qiymətdən biri.

İnsana xas olan xüsusiyyətləri də ifadə edən bəzi sözlər mənə köçürülməsi (zahiri bənzərliyə əsasən) nəticəsində informatika terminlərinə çevrilir. Bu cür terminlərə aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *yaddaş*, *hesablayıcı*, *həyat qabiliyyəti* və s.

“Yaddaş”ın ümumişlək mənası “hafizə”, “ağıl” sözlərinin ehtiva etdiyi anlayışdır, yəni yaddaşından çıxmaq, unutmaq. “Yaddaş dəftərçəsi”, “Yaddaş kitabçası” ifadələri də dilimizdə istifadə olunur. Göründüyü kimi, bu psixoloji hal və əlamətlər insana xas olan cəhətlərdir. Ona görə də psixoloji termin kimi də bu leksik vahid işlədilir: yaddaşın inkişaf etdirilməsi, yaddaşa çevrilmə və s.

İnformatikada “yaddaş” hesablama sistemində verilənlərin qəbul edilməsini, mühafizəsini və verilməsini təmin edən funksional hissə anlamındadır [11, s. 83].

Hesablamalara görə bu termin vasitəsilə infomatikada 22 terminoloji birləşmə yaradılmışdır: yaddaşa müraciət dövrü, yaddaş qıfılı, yaddaş qurğusu, yaddaş qurğusunun zonası, yaddaş qurğusunun yuvası, yaddaşın boşaldılması, yaddaş elementi, yaddaşın silinməsi, yaddaş tutumu və s.

“Hesablayıcı” sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 2 mənasına rast gəlirik. Birinci məna insana xas olan xüsusiyyətdir, yəni hesablayıcı – bir şeyi hesablamaqla, saymaqla, sayını müəyyən etməklə məşğul olan şəxs, sayıcı; ikinci məna isə enerjetikada sərf olunan elektriki, suyu, qazı və s. hesablamaq üçün cihaz. Elektrik enerjisi hesablayıcısı. Hesablayıcını yoxlamaq və s. [4, s. 365].

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. A-L, 1999.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
4. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. IV cild. Bakı, 1987.
5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. II cild. Bakı, 1980.
6. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, 1956.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərənəşr, 1962.
8. Hüquq terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1961.
9. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Ozon, 1997.
10. Kərimov S.Q. və b. İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca izahlı lüğət. Bakı, 1993.
11. Kərimov S.Q., Babanlı Ə.Y., Məmmədخانov R.Q., Vəliyev N.N., İbrahimova S.H. İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğət. II cild, R-Ə, Bakı, 1996.
12. Rüstəmov Ə.M., Hüseynov E.M. İnformatika, Azərbaycan, rus, ingilis dillərində. İzahlı terminlər lüğəti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996.
13. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002.
14. Seyfettin Altaylı. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. İstanbul, I, 1994.
15. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, “Maarif”, 1989.
16. Даняров Р. Формирование и развитие технической терминологии узбекского языка. АКД, Баку, 1982.

Creation sources of information terms in modern Azerbaijani language

Summary

In this article the role of lexical units in the formation of terminological system of the Azerbaijan language is analysed. According to the science and technique so many new discoveries and inventions appear. That's why new conceptions bring language new expressions and words. Their beginnings enter the language as new conceptions. In the language they are analyzed original meanings in the research work. In the article the systemization are based on the analysis and samples.

Источники создания информационных терминов в современном азербайджанском языке

Резюме

В статье рассмотрена роль лексической единицы в построении терминологической системы на азербайджанском языке. В связи с развитием науки и техники выявляются новые открытия и изобретения, которые образуют новые понятия. Сформированные новые названия приводят к некоторым изменениям в языках.

Систематизация в статье проделана на основе анализов и примеров.

Rəyçi: dos.M.S.Hüseynova